

SVETLANA KMECOVÁ

SKOZI VRATA VEN, SKOZI OKNO NOTER: POIMENOVANJA ZA DELE HIŠE V SESTAVI SLOVENSКИH IN SLOVAŠKIH FRAZEMOV

COBISS: 1.01

[HTTPS://DOI.ORG/10.3986/JZ.27.2.06](https://doi.org/10.3986/JZ.27.2.06)

Koncepta *dom* in *hiša* sta v jeziku tesno povezana in sta v vsaki kulturi v središču jezikovne slike sveta. Prispevek se v uvodu ukvarja ravno z njima, v nadaljevanju pa s primerjalnega vidika obravnava frazeološke enote v slovenskem in slovaškem jeziku, ki kot sestavino vsebujejo izbrana poimenovanja za dele hiše. Ti večinoma večpomenski leksemi vstopajo v stalne besedne zveze ne samo s svojo semantično, ampak tudi simbolno vrednostjo. Obsežnost preučevanega pomenskega polja dokazuje dojemanje doma kot ene od osnovnih vrednot človekovega življenja.

Ključne besede: slovenska frazeologija, slovaška frazeologija, hiša, dom, deli hiše

Skozi vrata ven, skozi okno noter (out through the door, in through the window): Names of House Parts as Components of Slovenian and Slovak Phrasemes

The concepts of *house* and *home*, which are closely interconnected in language, are at the center of the linguistic picture of the world in every culture. They are outlined in the introduction of this article, and the subsequent sections deal with phraseological units in Slovenian and Slovak containing one of the chosen house parts as a component from a comparative point of view. The lexemes are mostly polysemous, and as parts of fixed expressions they bear both semantic and symbolic value. The fact that this semantic field is so numerous proves that the home is understood as one of the most important values in human life.

Keywords: Slovenian phraseology, Slovak phraseology, house, home, house parts

Temelji

Gradil na pesku sem

in se je podrlo.

Gradil na skali sem

in se je podrlo.

Zdaj bom začel graditi

vrh dimnika pri dimu.

(*Leopold Staff, prev. Rozka Štefan*)

1 UVOD

1.1 Koncepta *hiša* in *dom*

Po Hansu Biedermannu (1992: 61) je hiša simbol bivanjskega središča človeka, ki je umeščeno in zgrajeno po določenih pravilih. Bivališče gotovo ni zgolj materialni objekt, ampak je v vsaki družbi tudi eden od ključnih simbolov njene

Prispevek je nastal v okviru projekta Ministrstva za šolstvo, znanost, raziskovanje in šport Slovaške republike VEGA 1/0666/21 *Percepcia nadprirodzena v jazykoch a kultúrach Slovanov s akcentom na západoslovanský a južnoslovanský areál II.*

kulture (Bajburin 2005: 9). Z grajenjem bivališča in ustvarjanjem doma človek vedno znova ponavlja stvarjenje sveta, iz kaosa ustvarja kozmos; njegovo bivališče, njegov dom je torej *imago mundi*, hkrati pa ga dojema kot središče sveta (Eliade 1994: 27–32).

Koncepta *hiša* in *dom* sta v slovenski in slovaški kulturi in jeziku tesno povezana in se v mnogočem prekrivata, tako da ju praktično ni mogoče ločiti. V zvezi s tem pri Moniki Kavalir (2015: 39) beremo, da sta ta dva pojma v slovenski kulturi fizično vzajemno določena. V obeh državah so ljudje na svoja bivališča močno navezani, tudi čustveno,¹ iz česar sledi poleg drugega splošno veliko manjša mobilnost kot npr. v državah zahodne Evrope ali v Ameriki. Tretji koncept, ki nastopa v navedenem kontekstu in je z omenjenima dvema neločljivo povezan, je *rod* oz. *družina* (Avramova 2007: 161). Iz več stalnih besednih zvez, npr. *Najprej štalica, potem kravica* (SSKJ 1994: 1363) : *Najprv fara, potom Mara* (SSSJ 2006: 953), je razvidno, da je bila hiša oz. v prenesenem pomenu tudi materialna varnost dojemana kot pogoj za ustvaritev gnezda, doma, prav tako pa družine. Dom in svet, kot je opozoril Jerzy Bartmiński (2008: 66), stojita v opoziciji, opredeljujeta eden drugega, hkrati pa se komplementarno dopolnjujeta. Bartmiński navaja dva načina konceptualizacije njunega medsebojnega razmerja: svet je dojeman kot dom in obratno, dom pa kot svet, mikrosvet – strukture enega se v pomanjšani ali povečani podobi ponavljajo v drugem.

Bivališča ljudi po svetu so prilagojena geografski legi, vremenskim razmeram, dostopnim materialom in drugim, npr. gospodarskim ali socialnim okoliščinam, zato se po podobi, obliki in opremi zelo razlikujejo, skupne pa so jim njihova funkcija in asociacije, ki se z njimi povezujejo, saj predstavljajo za človeka zatočišče, varnost, zasebnost, toplino, družbo bližnjih ljudi ipd. Najstarejše hiše (trdna, trajna bivališča) so približno iz dobe 6500 pr. n. š., odkrili so jih v Jerihu in na Armenskem višavju. Po prihodu Slovanov na danes z njimi naseljena področja se je njihova hiša razvijala od enoprostorskega do večprostorskega bivališča (ELKS 1: 100). Hiše se razlikujejo glede na razširjenost po določenem geografskem in kulturnem območju (v Sloveniji alpska, panonska, sredozemska, in osrednjeslovenska hiša, na Slovaškem gorska, nižinska, zahodnoslovaška in vzhodnoslovaška hiša), po obdobju in gradbenem razvoju (npr. ognjiščnica, dimnica, hiša s črno kuhinjo itd.), po zasnovi (npr. pritlična, vrhhlevna, nadstropna hiša), družbenem stanu in poklicu prebivalcev (npr. kmečka, gruntarska, solinska hiša) itd. (SEL 2011: 166; Botík – Ruttkay – Šalkovský 1998: 100). Najbistvenejši vidik bivališča je organizacija življenja v njem, torej način bivanja družine glede na njeno strukturo, gospodarske dejavnosti in ureditev razmerij med njenimi pripadniki (ELKS 1: 100).

1 To je povezano tudi z dejstvom, da so lastniki bili tradicionalno tudi graditelji hiše, pri gradnji pa jim je pomagalo širše sorodstvo, skupnost; ta navezanost torej sledi tudi iz dela lastnih rok. V primerjavi z zahodnimi državami je v Sloveniji in na Slovaškem večina gospodinjstev naseljena z lastniki nepremičnin, ki si svoje hiše sami načrtujejo, prilagajajo jih svojim potrebam in preferencam, tako da so bivališča manj uniformna (Kavalir 2015).

V psihologiji je hiša pomemben simbol, v sanjah npr. predstavlja človeka samega. Freudovska psihologija je pripisala simboliko hiše ženski, materi, samo bistvo hiše je bolj žensko-materinsko kot moško (Biedermann 1992: 61), kar je gotovo povezano tudi s predstavo ženske kot vzdrževalke ognja, ognjišča in srca hiše. Kljub postopni desakralizaciji vseh področij človeškega življenja (gl. npr. Eliade 1994) ostaja bivališče zanj sveto mesto, zato je dom gotovo ena od človekovih osnovnih in osrednjih vrednot.

1.2 Leksikalni pomen in etimologija

Tradicionalno človeško bivališče označujemo v slovenščini z leksemom *hiša*; v slovaščini se uporablja beseda *dom*. Samostalnik *hiša* je po SSKJ (1994: 275): (1) stavba, namenjena zlasti za bivanje ljudi; (2) družinska skupnost, družina, rodbina; (3) podjetje ali ustanova, zlasti trgovska, kulturna; (4) glavni stanovanjski prostor v kmečki hiši; (5) zunanje ogrodje nekaterih nižje razvitih živali, navadno spiralno zavito, hišica. V slovaščini se v sorodnem pomenu uporablja leksem *chyža*, ki označuje enostavno nizko hišo oz. starinsko tudi bivalni prostor, sobo. Slovaški leksem *dom* je v SSSJ (2006: 709–710) opredeljen kot: (1) stavba, zgradba, namenjena predvsem za bivanje; (2) del poimenovanja ustanove, ki organizira določene dogodke, nudi različne storitve ali služi različnim namenom in dejavnostim; (3) mesto, kraj, kjer človek živi, biva, kjer je doma; (4) najbližje sorodstvo, lastno gospodinjstvo; (5) vladarska ali plemiška rodbina, dinastija.

Leksem *hiša* se po SES (1997: 170) uporablja od približno 15. stoletja. Praslovansko ali slovansko **xŷs'a* in **xŷz'a* je prevzeto iz neke germanske predloge, ki se je verjetno razvila iz **hūsa* iz osnove **(s)keuH-* s pomenom 'oviti, pokriti', to pa je sorodno z nemškim *Hütte* 'koča' in dalje z grškim *keūthos* 'skrivališče, hlev, bivališče'. Po SESS (2015: 226) ima slovaški leksem *chyža* v slovaških narečjih tudi pomen 'senik', kar priča o tem, da so ljudje in živali dolgo živeli skupaj pod eno streho. Drugačno etimologijo ima po SES (1997: 98) in SESS (2015: 130) leksem *dom*, v praslovanščini **domъ*, ki se v tej obliki uporablja verjetno od 12. stoletja in se je, podobno kot njegove izpeljanke, razvil iz indoevropskega **domu-* s pomenom 'hiša, dom'. To je nastalo iz korena **dem-* 'graditi', prvotni pomen je torej 'kar je zgrajeno'.

Leksem *dom* se uporablja v obeh jezikih in ugotovimo lahko, da gre v tem primeru vsaj delno za medjezikovna homonima (Vaňko 2003: 59–60). Slovaška ustreznica slovenske besede *dom* je samostalnik *domov*, kar je po SESS (2015: 130) reducirana različica izvirne oblike dajalnika ednine leksema *dom*. Dvojici *hiša/dom* in *dom/domov* v obeh jezikih v določenih sobesedilih delujeta kot delni sopomenki, lahko bi rekli, da se zgoraj omenjena fizična pogojenost odraža tudi v jeziku, pri čemer se vsakemu semantično prepletenemu in dopolnjujočemu se paru pridružuje s svojim pomenom tudi leksem *družina/rodina*, kar je razvidno tudi iz navedenih leksikalnih pomenov.

S konceptoma *dom* in *hiša* v slovenski in slovaški frazeologiji in paremiologiji smo se podrobneje ukvarjali v prispevku z naslovom *Domov sú ruky*, na ktorých smieš plakať: obraz domu a domova v slovenskom a slovinskem jazyku (Kmecová 2020), v katerem navajamo tudi frazeološke enote, predvsem pregovore in reke s tema sestavinama. Takih zvez je v frazeoloških fondih obeh jezikov veliko in zadeto odražajo nasprotja, ki se tradicionalno povezujejo s konceptom *hiša* oz. *dom*, kot jih navaja A. K. Bajburin (2005: 18), in sicer *notranje : zunanje, svoje (domače) : tuje, znano : neznano*, ta pa so povezana tudi z drugimi, kot npr. *dobro : slabo/hudobno, bližnje : oddaljeno, čisto : nečisto, zasebno : javno* itd., npr. *V svoji hiši delam, kar hočem, v tuji, kar smem* (Trdina 1987: 642) : *Doma ako chceš, inde ako smieš* (SSSJ 2006: 710); *Povsod je dobro, doma pa najbolje* (SSKJ 1994: 157) : *Všade dobre, doma najlepšie* (SSSJ 2006: 710); *Domača gora – najbolj zelena* (Kocbek – Šašelj 1934: 47); *Lepši doma krajec chleba, než v cudzine krava celá* (SSSJ 2006: 710). Frazeološke zveze pa odražajo tudi odnose med člani gospodinjstva, materialne in socialne razmere ter družbene norme, npr. *Vsaka hiša ima svojega miša* (Makarovič 1975: 200) : *Niet domu bez dymu* (Záturecký 2005: 459); *Hiša razdeljena razpada kakor zapuščena* (Bojc 1980: 103) : *Dom rozdelený spadne* (Záturecký 2005: 142); *Kjer nosi žena hlače, mož pa kijkljo, v taki hiši ne išči ne pameti ne sreče* (Trdina 1987: 680) : *Beda tomu domu, kde chlap nosí kytľu a žena gate* (Záturecký 2005: 55).

1.3 Predmet raziskave

Gradnja bivališča je tradicionalno potekala po točno določenih pravilih in je bila pospremljena s številnimi šegami in rituali. Hišo samo torej lahko dojemamo kot mitološki prostor, v katerem so ljudje sobivali z nadnaravnimi bitji (in se poskušali pred njimi skriti). Posamezni deli hiše (in tudi kosi pohištva, okraski ipd.) se niso gradili ali nameščali po naključju, tudi tu so obstajala pravila, norme, imeli so svojo funkcijo in tudi simbolno vrednost. Bajburin (1995: 207) piše o trodelni vertikalni strukturi bivališča, ki se ujema z arhaičnim modelom, v katerem sta dve meji – tla in strop – delili bivališče na tri dele: klet (podzemlje), bivalni prostor (zemlja) in podstrešje oz. streha (nebo). Pri pregledovanju gradiva tega tematskega polja smo naleteli na sorazmerno veliko število frazemov, ki kot sestavino vsebujejo poimenovanja za katerega od delov hiše. Ker tudi ti s svojimi pomeni in simboliko soustvarjajo koncepta *hiša* in *dom* v obeh jezikih, smo se odločili, da se bomo v pričujočem prispevku zato ukvarjali z njimi.

Dostopno gradivo je razmeroma obsežno, zato bomo v tem prispevku upoštevali frazeološke enote, ki vsebujejo lekseme *temelj, prag, vrata, okno, streha, podstrešje, ognjišče, peč* ali *dimnik* in njihove slovaške ustreznice, le v nekaj relevantnih primerih tudi z njihovimi izpeljankami ali sopomenkami. Zanimalo nas bo torej, v katerih nestavčnih in stavčnih frazeoloških enotah (oz. tudi v drugih stalnih besednih zvezah) nastopajo kot sestavine in kaj od njihovega izvirnega simbolnega pomena se je ohranilo v jeziku. S takimi slovenskimi in slovaškimi frazemi se bomo ukvarjali s primerjalnega vidika, pri čemer se bomo osredotočili na njihov izvor, mo-

tivacijo nastanka, stopnjo ustreznosti, zgradbo ipd. Za osnovo bomo v relevantnih primerih vzeli slovaško frazeološko terminologijo.

2 POIMENOVANJA ZA DELE HIŠE KOT SESTAVINE SLOVENSКИH IN SLOVAŠKIH FRAZEMOV

Za lekseme, ki označujejo dele hiše, preučene v tem prispevku, velja, da gre v skoraj vseh primerih za večpomenke, pri čemer se izhodiščni, prvotni pomen nanaša ravno na človeško bivališče; v nadaljevanju se bomo osredotočali na ta leksikalni pomen, druge pa bomo navajali samo v relevantnih primerih. Omenjeni leksemi pogosto nastopajo v terminoloških besednih zvezah, v frazeoloških zvezah različnih tipov pa se nekateri (najpogosteje *prag*, *vrata*, *streha*) pojavljajo tudi kot *pars pro toto* in metonimično poimenujejo celo hišo, ali se v določenih sobesedilih uporabljajo kot istopomenke leksema *dom*; tako npr. SSSJ (2016: 157) navaja zanj poleg drugih naslednje sinonime: *domači prag*, *dvor*, *krov*, *ognjišče*, *streha*, *zapeček*, v slovaškem SSS (2000: 100) pa najdemo le besedi *strecha*, *prístrešie*, vendar to ne pomeni, da v tem pomenu niso znane tudi druge besede, npr. *prah*, *dvere* itd.

2.1 *Temelj*

Leksem *temelj*, v slovaščini *základ*, označuje 'nosilni del kakega gradbenega objekta, navadno v zemlji', posledično tudi 'kar je nujno potrebno za obstoj, razvoj česa' itd. (SSKJ 1994: 1386). Uporablja se večinoma v množini, torej v oblikah *temelji* in *základy*. V temelje, zlasti vogale, so ljudje pogosto nameščali predmete, ki naj bi jih varovali pred nevarnostjo in zagotavljali srečo gospodinjstvu, npr. kruh, kovance, stekleničko z blagoslovljeno vodo ipd. (ELKS 2: 334).

Niti SSKJ niti SSF ne navajata frazemov s to sestavino, v SSKJ (1994: 226) pa najdemo frazem s sopomenko *fundament*, in sicer *uničiti kaj do fundamenta* s pomenom 'popolnoma, čisto uničiti'. Zgledi, ki se jih da najti v korpusu Gigafida 2.0, kažejo, da se uporablja tudi z drugimi glagoli (npr. *izčrpati do fundamenta*) ali celo pridevniki (npr. *patetičen do fundamenta*) in samostalniki (npr. *pokvarjenost do fundamenta*). Veliko pogosteje se uporablja besedna zveza *do temeljev*, ki je SSKJ (1994: 1386) ne navaja v frazeološkem gnezdu, temveč pod točko 4 pri leksikalnem pomenu leksema *temelj*, in sicer »ekspr., v prislovni rabi, s predlogom 'popolnoma, čisto'«, navedeni pa so zgledi *uničiti kaj do temelja (temeljev)*,² *to zamisel je treba iz temelja predelati, njegovo življenje se je v temeljih spremenilo*. KSSJ (2003: 908) in SSJ (1965: 453) uvrščata ustrezne besedne zveze *od základu (základov)*, *do základu (základov)* in *v základe* med frazeološke; v tem primeru gre za minimalne frazeme, sestavljene iz ene polnopomenske in ene nepolnopomen-

2 V podobnih primerih, zlasti če gre za uničenje z ognjem, se v slovaščini uporablja zveza *do tla*, npr. *zhoriet' do tla*, *vyplálit' do tla*. Pomen leksema *tlo* slovaško govorečim ni več znan, uporablja se samo še v tem frazemu, starejši SSJ (1964: 538) pa navaja pomen 'podstrežje, strop', znan v nekaterih slovaških narečjih.

ske besede. Prvi dve zvezi pomenita ‘popolnoma, v celoti’; zadnja pa se uporablja v pomenu ‘v resnici, v bistvu’.

Omenili bomo še v obeh jezikih zelo razširjen in pogosto rabljen frazem *temeljni kamen* (česa) (SSF 2011: 325) : *základný kameň* (SSSJ 2011: 510–511)³, ki se uporablja v pomenu ‘začetno, za nadaljnji potek najvažnejše delo’ večinoma v glagolskih zvezah kot npr. *biti temeljni kamen česa : byť základným kameňom niečoho, položiť temeljni kamen za kaj : položiť základný kameň niečoho* ipd. Prav tako poznata oba jezika enoto *vogelni kamen : uholný kameň* s pomenom ‘kar je zelo pomembno, temeljnega pomena’ (SSF 2011: 325) oz. ‘osnova, bistvo nečesa’ (SSSJ 2011: 510–511). V navedenih frazemih se odraža dejstvo, da so bili vogelni kamni največji in najmočnejši deli temeljev.

2.2 Prag

Prag, v slovaškem jeziku *prah*, je spodnji del vratne odprtine iz lesa, kamna ali opeke. V starejših, lesenih hišah je bil predvsem zaradi zaščite pred mišmi, podganami ipd. veliko višji kot v današnjih, 20–30 cm nad tlemi (ELKS2 1995: 76). Tudi zato je v tradicionalnih ljudskih predstavah ponazarjal ne le fizično, ampak tudi mentalno mejo med zunanjim svetom in notranjim prostorom (z vsemi prej omenjenimi nasprotji) in je bil eno od kulturnih mest v hiši. »Prag je mejna črta, meja, ločnica, ki ločuje in postavlja v opozicijo dva svetova, hkrati pa je paradoksalno mesto, kjer ta dva svetova vzajemno komunicirata in kjer je mogoč prehod iz profanega v sveti svet« (Eliade 1994: 20, prev. S. K.). Besede se sicer nanašajo na prag cerkve, a če upoštevamo, da koncept doma opredeljuje pri vsakem človeku krog njegovih elementarnih izkušenj in stoji v samem jedru splošno priznane lestvice vrednot skupaj z drugimi pojmi, ki spadajo v sfero *sacrum*, kot so mati, družina, družba, narod ali domovina (Bartmiński 2008: 56), lahko rečemo, da veljajo tudi za človekov dom, njegovo bivališče. Leksem *prag*, praslovansko **pǫrgъ*, se je razvil iz indoevropskega **pórHgo-*, kar je verjetno pomenilo ‘lesena klada, deblo’ (SES 1997: 557). V obeh jezikih je eden od pomenov leksema *prag* tudi ‘meja’ oz. ‘določena najnižja ali najvišja stopnja česa’ (SSKJ 1994: 964; KSSJ 2003: 546). SSKJ (1994: 964) navaja tudi ekspresivni pomen ‘dom, domača hiša’, pogosto v zvezi *domači prag*. Prav tako je znan pomen ‘čas pred bližnjim nastopom česa’, kar je vzporedno s slovaščino, kjer se leksem *prag* uporablja tudi v prenesenem pomenu ‘začetek’, torej časovna meja.⁴ V obeh jezikih obstajajo terminološke besedne zveze z različnih področij s to sestavino, npr. *prag bolečine : prah bolesti, dražljajski prag : prah citlivosti, gorski prag, nosový prah*, ali zveze tipa *na pragu odraslosti : na prahu dospelosti, na pragu novega leta : na prahu nového roka, na pragu smrti : na prahu smrti* ipd., ki bi jih lahko označili tudi za frazeološke. SSSJ

3 SSSJ (2011: 510–511) zveze *základný kameň* v primerjavi z enoto *uholný kameň* ne navaja v frazeološkem gnezdu.

4 Tu gre bolj za vprašanje leksikografske obdelave leksema *prag*, lahko pa trdimo, da so vsi navedeni pomeni znani v obeh raziskovanih jezikih.

(1963: 419) navaja starejši frazem *otíkat' cudzie prahy* s pomenom 'potepati se po tujih hišah, obiskovati tuje ljudi'. V SSKJ (1994: 964) najdemo tudi enoti *vreči koga čez prag* s pomenom 's silo spraviti iz prostora' in *pognati koga čez prag* 'napoditi od doma'.

Razmeroma bogato je sestavina prag zastopana v paremiologiji, kjer nastopa skoraj izključno v pomenu 'dom, hiša' oz. 'meja med domom in zunanjim svetom', npr. *Vsak naj pometa pred svojim pragom!* (SSKJ 1994: 964) : *Každý nech si pred svojim prahom zametá!* (KSSJ 2003: 546); *Ne bom več prestopil praga te hiše!* (SSKJ 1994: 964) : *Neprekročím viac prah tohto domu!*; *Ti očeta do praga, sin tebe čez prag!* (SP 2020) : *Kto svojho otca vyvlieka pred prah, toho jeho deti vyvlečú na záhumnie* (Záturecký 2005: 67). Skoraj vse navedene enote so v jeziku žive in se jih da najti v več različicah. Dejstvo, da je včasih zelo težko oditi od doma, torej postaviti se na lastne noge, odraža pregovor *Hišni prag je najvišja planina* (Bojc 1980: 90). HSSJ (1995: 270) navaja zanimiv frazem *len z prahu pozdravit' (zavoňat)* niečo s pomenom 'poznati kaj le površno'.

Prag je imel pomembno vlogo ob zagotavljanju sreče in zaščite družine, pri sprejemanju njenih novih članov ter v recepcijskih obredih in obredih prehoda, zato je povezan z mnogimi običaji; tako so nanj npr. pribijali podkve, risali pentagram, to je znamenje, ki varuje pred moro, ali pod prag zakopavali zelišča s čudežno močjo (ELKS 2: 76). Mnoge kulture ga štejejo za sedež duha zaščitnika, varuha praga, ki se ga ne sme užaliti. Ima namreč moč, da odžene nezaželene obiskovalce, kot so npr. demonska bitja in coprnice⁵ (Biedermann 1992: 238). Sledi navedenih dejstev ne najdemo več v jeziku neposredno v obliki frazemov, so pa prisotne v ljudskem izročilu, npr. pravljicah in pesmih. Prav tako je predstava praga kot mitološke točke prehoda gotovo močno prisotna v mentalnih vzorcih, saj še danes velja, da se ne rokujemo, ne pozdravljamo in ne poslavljamo čez prag, znan je tudi običaj, da ženin po poroki nese nevesto na rokah čez prag.

2.3 Vrata

Vrata so 'odprtina v zidu, steni, ki omogoča dostop v notranjost česa', 'naprava z gibljivo pritrjeno ploščo za zapiranje take odprtine' in 'gibljivo pritrjena plošča take naprave' (SSKJ 1994: 1539). Kljub temu da tudi slovaščina pozna leksem *vráta*, se v zgoraj navedenih pomenih uporablja v sodobnem jeziku leksem *dvere*,

5 V starejših mitologijah je znan pozitivni vidik povezanosti kače z zemljo in podzemljem – kot domača kača tu simbolizira duše prednikov. Predstave domačega duha kot sive ali bele kače so bile razširjene tako v Sloveniji kot na Slovaškem. Emília Horváthová (1977: 174) piše, da so ljudje verjeli, da se prvi gospodar, ki umre v novozgrajeni hiši, spremeni v belo ali svetlo sivo kačo. Ta kača – hišni čuvaj in njen dobri duh (pogosto gož), znana tudi kot *gospodar*, *gospodarček*, *škratelj*, *hišni pomočnik* (v slovaščini *domový had*, *had-gazda*, *hospodár*, *dedo*), je živela pod ognjiščem ali pod pragom, včasih tudi pod mizo, imela je rada mleko, ki so ga zanj domači puščali v skledici. Varovala je posestvo, in če jo je kdo ubil, je to pomenilo nesrečo, najpogosteje smrt gospodarja (SEL 2011: 155; ELKS 1: 157). Na Slovaškem je bila razširjena tudi predstava podlasice kot zaščitnice hiše; ta je bila povezana z dušo pokojne gospodarice (ELKS 1: 301).

pomen leksema *vrata* se je v knjižnem jeziku zožil in zdaj označuje 'vstopni prostor v gospodarsko poslopje, dvorišče ipd.', v obeh primerih pa množinski samostalniik kaže na prvotno dvodelnost vrat (SES 1997: 833).

Skupaj s pragom tvorijo vrata vstopni del hiše in »imajo v človekovem življenju varovalno, komunikacijsko in simbolno vlogo. V razmerju do celotnega doma so vrata majhen arhitekturni element, a njihova pričevalnost za dom je izjemna. [...] Imeti vrata pomeni imeti dom, varnost, prostor pripadanja.« (Sketelj 2014: 9) Bogata simbolika vrat ima veliko skupnega z že omenjeno simboliko praga, povezana je z začetkom in koncem, rojstvom in smrtjo, spremembo itd. »Prag, vrata neposredno in nazorno predstavljajo razkroj kontinuitete prostora; od tod njihov velik verski pomen, saj so simboli in hkrati nosilci prehoda iz enega prostora v drugega« (Eliade 1994: 20, prev. S. K.). Lahko jih razumemo obojestransko, torej kot vhod in izhod, kar je vzporedno z omenjeno dvojico začetek : konec. Kot vse druge odprtine so zaznamovana z žensko simboliko (npr. odpiranje vrat v poročnih ritualih simbolizira defloracijo, tudi ob težkem porodu je bilo treba na stežaj odpreti vrata in okna). V rimski mitologiji je bog vrat Janus, ki ima dva obraza, s katerima lahko gleda naprej in nazaj.⁶ Bajburin (2005: 160) piše, da so vrata skupaj z okni del hiše, ki zagotavlja »prehodnost« meje, hkrati pa predstavlja točko stika z zunanjim svetom, ki lahko prinese tudi nevarnost. V primerjavi z oknom ali dimnikom vrata veljajo za priporočeno točko stika z zunanjim svetom. Posebno pomembne so ključavnice (in luknje v njih), zapahi, ključi, ki so bogato zastopani v frazeologiji in paremiologiji, pri čemer se poudarja njihova zaščitna funkcija, ki se lahko spreobrne tudi v nesvobodo; prav tako najdemo v frazeoloških enotah kot sestavine druge dele vrat, npr. tečaje. Naši predniki so z mnogimi obredi, npr. z blagoslavljanjem vrat, pragov in oken, z različnimi čudežnimi zelišči, blagoslovljeno vodo, s simboli – križi, podkvami, pentagrami, s katerimi so okraševali zunanji prostor nad vrati, skušali zagotoviti varnost notranjega prostora. Vrata so tudi *pars pro toto* za hišo, kar je razvidno npr. iz zvez *od vrat do vrat : od dverí k dverám* (npr. hoditi, ponujati kaj ipd.).

V obeh raziskovanih jezikih vrata pogosto nastopajo kot sestavina večinoma delno ali popolnoma ekvivalentnih frazemov. Več takih zvez temelji na nasprotju *odprta vrata* (pripravljenost sprejeti, podpreti koga/kaj, pozitiven odnos do koga/česa) : *zaprta vrata* (zanikajoč, negativen odnos do koga/česa), pri čemer je slednjih več, npr. *naleteti na zaprta vrata*, *ostati pred zaprtimi vrati*, *trkati na zaprta vrata*, *zaloputniti (zapreti) komu vrata pred nosom* (SSKJ 1994: 1539) : *zabuchnúť (zavriet') niekomu dvere pred nosom*, *zatvoriti' si dvere k niečomu* (SSSJ 2006: 829, tu nastopajo vrata v pomenu 'možnost'), *vrata našega doma so za vas vedno odprta* (SSKJ 1994: 1539), *otvárat' niekomu (niečomu) dvere* (SSSJ 2006: 829), *vsa vrata so (na široko) odprta komu* (SSF 2011: 1068). V to

⁶ Iz njegovega imena je izpeljano tudi poimenovanje meseca januar, ki je prav tako v položaju, ko lahko gleda nazaj v staro in naprej v novo leto (SESS 2015: 240).

skupino spadata tudi enoti *dan odprtih vrat* (SSKJ 1994: 1539) : *deň otvorených dverí* (SSSJ 2006: 829), torej ‘dan, ko si lahko občani ogledajo obrate, podjetja, urade, ustanove’. Drugačen pomen imajo zaprta vrata v frazemu *(delati nekaj) za zaprtimi vrati* (SSF 2011: 1069) : *robiť niečo za zatvorenými (zamknutými) dverami* (SSSJ 2006: 829); tu dejavnost za zaprtimi vrati pomeni ‘skrivno, prikrito, nejavno dejanje’. Frazem *pokazati komu vrata* (SSKJ 1994: 1539) : *ukázat' niekomu dvere* (SSSJ 2006: 829) se uporablja v pomenu ‘povzročiti, da kdo zapusti določen prostor’.

Vrata, podobno kot prag, so lahko ne samo prostorski, ampak tudi časovni mejnik; medtem ko je prag tako rekoč »točka nič« (Nowakowska-Kempna – Będkowska-Kopczyk 1999: 236), imajo glagolske zveze tipa *biti pred vrati* : *byť pred dverami, kaj trka na vrata* : *niečo klope na dvere* pomen ‘biti tik pred’ (npr. pred začetkom, pred smrtjo). V več pregovorih nastopajo vrata v pomenu ‘ovira’, ki jo lahko odstranimo na več načinov, npr. *Potrpljenje železne duri prebije* (Kocbek – Šašelj 1934: 149) : *Trpezlivost ruže prináša* (KSSJ 2003: 786), *Denar odpira vsaka vrata* (SP). Realno življenjsko izkušnjo zrealita frazema *gledati (zijať) kot tele (bik) v nova vrata* (SSKJ 1994: 1539) : *hl'adiet' (pozerat') ako tela na nové vráta* (KSSJ 2003: 847) s pomenom ‘gledati zelo neumno ali začudeno’. Zoonimsko sestavino najdemo tudi v enotah *Mi o volku, volk na vrata (iz gozda)* (SSF 2011: 1050) : *My o vlku, vlk za humny* (KSSJ 2003: 839), ki se uporabljata, ko se nepričakovano pojavi oseba, o kateri se ravno govori. V tem primeru gre za delni ustreznici, saj je v slovaški enoti uporabljeno poimenovanje dela širše pojmovane kmečke hiše, gumna, skednja oz. dela zemljišča za njim. Družbeno sprejemljivi so stiki, ki se uresničujejo skozi glavna, vhodna vrata, vse drugo pa nakazuje na neobičajno situacijo, kar se zrcali v frazemu *priti (vstopiti) kam skozi stranska vrata* (SSKJ 1994: 1539) s pomenom ‘ne po redni, upravičeni, uradni poti’. Slovaščina pozna zvezo z manjšalnico *zadné dvierka* v frazemih *mysliet' (pamätat') na zadné dvierka* (SSSJ 2006: 830) s pomenoma ‘biti pripravljen na zaplete’ in ‘misliti na prihodnost’ ter *nechávat' (nechat') si zadné dvierka otvorené* (SSSJ 2006: 830) ‘računati tudi na drugo možnost, na umik’.

Slovaški SSSJ (2006: 829) navaja več frazemov, katerih ustreznice s preučevano sestavino v slovenščini nismo našli, npr. *nevmetit' sa do dverí* ‘biti zelo debel’, *netrafit' do dverí* ‘biti pijan’, *pchat' (strkat') prsty (chvost) medzi dvere* ‘vtikati se v nevarne, občutljive zadeve’. Zanimiv je frazem *držat' (niečo) ako hluchý dvere* (SSSJ 2006: 829) s pomenom ‘trdno ali trmasto držati kaj’, lahko pa ga uporabimo tudi za človeka, ki zdrži veliko, zlasti neprijetnega.

2.4 Okno

Leksem *okno*, ki se v enaki obliki uporablja v obeh raziskovanih jezikih, je v SSKJ (1994: 759) opredeljen kot ‘odprtina v steni stavbe, prevoznega sredstva, narejena zaradi svetlobe, zračenja’ in ‘okvir s steklom, prozornejšim materialom, prirejen za takšno odprtino’. Notranji prostor hiše povezuje ne samo z zunanjim svetom,

ampak tudi z veseljem in njegovimi cikli, kot so menjava dneva in noči, sonca in lune, svetlobe in teme, letnih časov. Zato je njegova simbolika dopolnjena tudi z dvojico vidno : nevidno, v kateri ima ključno vlogo svetloba (gl. npr. slovensko *na okno trka dan (večer)*, SSKJ 1994: 759), prisotna je tema pronicanja v zunanji prostor ob ostajanju v notranjem (Bajburin 2005: 166). Bivališča starih Slovanov niso imela oken, njihovo funkcijo so opravljala vrata. Razvoj oken (velikost, konstrukcija, okraševanje) je v ljudskem gradbeništvu neenakomeren, povezan je z geografsko lego in z namenom stavbe, prelomnico pa gotovo pomeni njihovo zastekljevanje od 17. oz. 18. stoletja (ELKS 1: 432; SEL 2011: 384). Beseda *okno* je etimološko sorodna z leksemom *oko*, »njen prvotni pomen si lahko predstavljamo kot ‚oko hiše‘« (SES 1997: 468); analogija med obema je razvidna tudi iz pregovora *Okno v srce okno* (Bojc 1980: 66) : *Okno do duše (srдца) okno* (SSJ 1960: 544) (o analogiji *kozmos – dom – telo* gl. npr. Eliade 1994).

Kot ostale odprtine je tudi okno povezano z žensko simboliko, prav tako je marijanski simbol: svetloba, ki prihaja od zunaj oz. od zgoraj, je Sveti duh, medtem ko okno samo ne sije, ampak prepušča božansko svetlobo (Biedermann 1992: 203). Okno je tudi pomembna arhitekturna prvina, njegova oblika je bila vedno eden od tipičnih značilnosti arhitekturnih slogov (Puškár 2003: 9). Skozi okno lahko pride v hišo tudi kakšna nevarnost (hudobna nadnaravna bitja) ali kaj nezaželenega – v dvojici *vrata : okno* je slednje nezaželen način prihoda v hišo. S tem je povezana šega vasovanja, »po kateri so fantje praviloma zvečer hodili k dekletom, t. i. podokničarstvo [...]. Povezano je s petjem fantov na vasi, s klicanjem dekleta pod oknom, največkrat ponoči, in z obiskom v dekletovi kamri« (SEL 2011: 660), kar naj bi bilo pred poroko prepovedano, vendar je bilo za skupnost splošno sprejemljivo. V zvezi s tem SSKJ (1994: 759) navaja frazem *hoditi pod okno h komu* s pomenom ‘vasovat’. V slovaščini frazema s to sestavino v enakem pomenu ne beležimo, motiv izpovedovanja ljubezni pod oknom pa je seveda prisoten predvsem v ljudskih pesmih.

V obeh jezikih se uporablja frazem *metati denar skozi okno* (SSKJ 1994: 759) : *vyhodit' (vyhadzovat') peniaze oknom* (KSSJ 2003: 433) ‘zapravljati denar’. V slovaščini najdemo še starejši frazem *hl'adiet' (pozerat') pánu bohu do okien* (KSSJ 2003: 433) v pomenu ‘lenariti’, slovenska ustreznica bi lahko bila *Bogu čas krasti*. Podobne sestavine ima frazeološka enota *triafat' (striel'at') pánu bohu do okien* (SSJ 1960: 544), ki se je uporabljala v pomenu ‘streljati brez ciljanja, na slepo’. Slovar SSJ (1960: 544) navaja tudi frazem *byť oknom do sveta* s pomenom ‘omogočati povezavo s svetom’; v SSKJ ga ne najdemo, korpus Gigafida 2.0 pa vsebuje več kot tisoč zadetkov besedne zveze *okno v svet* s podobnim pomenom. Slovenska stalna besedna zveza *imeti okno* se po SSKJ (1994: 759) uporablja v pomenu ‘imeti prosto uro sredi pouka’, zdaj verjetno tudi že širše ‘imeti prost čas med delom ipd.’, slovaščina pozna formalno popolno ustreznico *mat' okno*, v kateri leksem *okno* nastopa v pomenu ‘prost časovni odsek, prazno mesto’ (KSSJ 2003: 433), s še enim pomenom, in sicer ‘imeti luknjo v spominu, ne spomniti se določenega obdobja’, pogosto, vendar pa sploh ne samo v zvezi z uživanjem alkohola ali mamil.

V slovaščini se za nadležnega človeka lahko reče *Vyhodiš ho dverami, vráti sa oknom*. (Čeprav se zveza pogosto uporablja, ni zabeležena v slovarjih.) Z uporabo dveh poimenovanj za dele hiše v enem frazemu prihaja do hiperbolizacije, ker nevarnost, neprijetnost skuša priti v hišo skozi dve točki prehoda (Nowakowska-Kempna – Będkowska-Kopczyk 1999: 237), kar intenzivira ekspresivnost frazema. Sestavini *okno* in *vrata* vsebuje tudi slovenski pregovor *Skozi vrata ven, skozi okno noter* (Sirk 2009: 162), ki pa se uporablja v pomenu ‘nikoli se ne sme obupati, vedno se najde rešitev’. Na podobnem principu dvojnosti je nastala tudi enota *Ženska dota pride na vrata noter, a gre na okno ven* (Kocbek – Šašelj 1934: 210).

2.5 *Streha in podstrešje*

Streha, v slovaščini *strecha*, je gradbena konstrukcija, ki od zgoraj zapira stavbo in jo ščiti pred vplivi slabega vremena (ELKS 2: 201) oz. pred slabimi vplivi nasploh. Predstavlja tudi mejo med svetom ljudi in nebom, notranjim in zunanjim, tokrat v navpični smeri. V zvezi s tem piše Bajburin (2005: 205) širše tudi o pozitivnem dojemaju vsega, kar je zakrito oz. tudi prikrito, in nasprotno negativnem dojemaju odkritega (kar je v določenem smislu tudi analogično z nasprotjem *javno* : *zasebno*, prekriva pa se tudi z opozicijo *tuje* : *domače*). Hiša in vse v njej naj bi bilo zakrito: posode, postelja, tudi človek, saj se brez pokrite glave v odraslosti ne odhaja izpod domače strehe, še posebej v primeru žensk. Ta analogija je očitna tudi v enem od pomenov leksema *strecha* v slovaščini, ki ga navaja KSSJ (2003: 712) ‘krajci (pri klobuku), štrleči rob kape’. Streha je bila prav tako kot peč in drugi deli z odprtino dojemana kot ženski element bivališča in so jo ljudje včasih okraševali s posebnimi ornamentami ali okraski.

Oba jezika poznata stalno besedno zvezo *rodna streha* (SSKJ 1994: 1321) : *rodná strecha* (KSSJ 2003: 712) s pomenom ‘dom’; slovenski viri (SSKJ 1994: 1321) navajajo, da se sam leksem *streha* (prav tako pa starejši *krov*) kot *pars pro toto* uporablja v pomenu ‘stanovanje, dom’, starejši slovaški slovar SSJ (1964: 284) za besedo *strecha* prav tako navaja pomen ‘hiša, bivališče’, novejši KSSJ pa ne več. Na tem načelu so osnovane tudi zveze *streha nad glavo* (SSKJ 1994: 1321) : *strecha nad hlavou* (KSSJ 2003: 712) ‘dom, bivališče’ (pogosto v zvezah *ne imeti strehe nad glavo* : *nemat’ strechu nad hlavou*, *iskati si streho nad glavo* : *hládat’ si strechu nad hlavou* ipd.), *živeti pod skupno streho* (SSKJ 1994: 1321), 7 : *bývat’ pod jednou strechou* (KSSJ 2003: 712) ‘živeti skupaj’, *spraviti otroke pod streho* ‘priskrbeti jim stanovanje, zaposlitev’, *vzeti koga pod streho* ‘dati komu prenočišče, hrano’.

Več frazemov odraža realno življenjsko izkušnjo, pozitivno ali negativno (npr. z ognjem, ki v preteklosti ni bila redka). Besedni zvezi *rdeči petelin* (SSF 2011: 692) : ⟨*červený*⟩ *kohút na streche* (KSSJ 2003: 712) sta v obeh jezikih pogosti, v zvezi z ognjem v prenesenem pomenu pa smo našli še slovaški frazem

7 V SSKJ (1994: 1321) besedna zveza ni uvrščena v frazeološko gnezdo.

strecha mu hori nad glavou (KSSJ 2003: 712) s pomenom 'v kritičnem položaju je' in delni ustreznici *ogenj v strehi* (SSF 2011: 622) : *ohēn na streche* (KSSJ 2003: 430) v pomenu 'nesporazum, prepir'. Na drugi strani so frazemi kot *spraviti (imeti) kaj pod streho* (SSF 2011: 922) : *mať niečo pod strehou* (KSSJ 2003: 712) 'imeti kaj končano, zagotovljeno, rešeno' oz. *dostať niečo pod strechu* (KSSJ 2003: 712) s pomenom 'uspešno dokončati'. Sama zase govori frazeološka enota *začeti zidati hišo pri strehi* (SSKJ 1994: 1321).

S primerjalnega vidika, in sicer predvsem zaradi zgradbe, ki se v slovenščini pojavlja v več primerih, slovaščina pa je ne pozna, je zanimiv slovenski frazem *imeti ga pod streho* (SSF 2011: 922) s pomenom 'biti vinjen'. Slovaški frazeološki fond podobno kot vsi drugi vsebuje veliko število frazemov s tem pomenom, ampak ne s sestavino *streha*, še najbližje bi najbrž bila zveza *mať pod čapicou (čepcom)* (SSSJ 2006: 465, 481), ki jo najdemo tudi v slovenščini v obliki *imeti ga pod kapo* (SSKJ 1994: 381). Iz slovenskega frazema je tako kot že v prejšnjih primerih razvidna analogija med hišo in človeškim telesom.

V paremiologiji se ta sestavina nahaja npr. v slovenski enoti *Hiša naj ima streho* (Prek 1974: 123) s pomenom 'kar se doma izreče, naj doma tudi ostane' ali slovaški *Aj deravá strecha lepšie ako žiadna* (Záturecký 2005: 234). Pogosto uporabljana in razširjena sta v obeh jezikih pregovora z zoonimskima sestavinama *Boljši je vrabec v roki kakor golob na strehi* (SSKJ 1994: 1321) : *Lepši vrabec v hrsti ako holub na streche* (KSSJ 2003: 712); *O tem že čivkajo vrabci na strehah* (SSKJ 1994: 1321) : *O tom už aj vrabce na streche čvirikajú* (KSSJ 2003: 712). Pomembnost upoštevanja družbenih norm se zrcali v enoti *Tista, ki živita brez blagoslova, sta v hiši brez krova* (Medvešček 1998: 108).

Podstrešje (sinonim *podstreha*), v slovaščini *povala* (tudi *pôjd*), je »prostor v stavbi med stropom najvišje etaže in streho. Velikost in namembnost podstrešja sta odvisni od velikosti stavbe in ostrešja.« (SEL 2011: 432) Dokler se je dim odvajal samo na podstrešje, se je to praviloma uporabljalo samo za skladiščenje malo uporabljenih stvari, po uvedbi dimnikov, ki so segali nad streho, pa je postalo pomemben prostor za shranjevanje poljedelskih pridelkov, orodja ipd. (ELKS 2: 67). V starih ritualno-mitoloških predstavah skorajda ne nastopa, verjetno zato, ker je veliko mlajše, če že, pa je obravnavano kot obrobje s celim spektrom s tem povezanih negativnih pomenov in je, podobno kot podzemlje, bolj pod nadzorom nadnaravnih in nečistih sil kot človeka (Bajburin 2005: 211). Te predstave so se gotovo ohranile, niso pa eksplicitno izražene v jeziku v obliki stalnih besednih zvez.

V slovaščini se leksem *povala* uporablja tudi v pomenu 'konstrukcija, ki od zgoraj zapira notranji prostor stavbe' (KSSJ 2003: 536), torej kot sopomenka leksema *strop*, iz slovarja HSSJ (1995: 210) pa sta razvidna še starejša pomena 'tla, pod' v prvem in 'tram, gred' v drugem primeru, iz česar je razvidno, da so se pomeni omenjenih besed med sabo vedno prepletali. Slovenski leksem *podstrešje* pa se je po SSKJ (1994: 877) v starejši slovenščini uporabljal tudi sopomensko z besedo *streha*. SSKJ na tem mestu prav tako navaja, da se v slovenščini leksem

podstrešje šaljivo uporabljata tudi za človeško glavo oz. um ali umsko, zdravje s primerom *zdravnik je ugotovil, da je njegovo podstrešje v redu*. V korpusu Gigafida 2.0 pa smo našli več s tem povezanih različic frazema *(ne)pospravljeno podstrešje*. Slovaščina prispodobe s to sestavino ne pozna, podobna analogija med stavbo in človeškim telesom, ki smo jo omenili že prej, pa je razvidna iz frazema *straši mu vo veži*⁸ (SSJ 1965: 79) s sorodnim pomenom ‘ni pri zdravi pameti, ni normalen’. Sestavino *povala* oz. njeno različico *poval* vsebujejo še narečni frazemi *chváli do povali* in *úžiteg malí, hvali do povali a ml'čka ňet*, oba s pomenom ‘veliko besed in malo koristi’, *chlab do povala* ‘zelo visok moški’ in pregovor *Pod nískín povalom, ňevískacuj cvalom*, ki ima pomen ‘ravnaj v skladu z okoliščinami’ (SSN 2006: 1051).

2.6 Ognjišče, peč, dimnik

Izjemen status imajo v hiši *ognjišče, peč* ali *kamin* (v slovaščini *ohnisko, pec, kozub*) kot vsestransko središče resnične, družbene in metaforične toplote in svetlobe (Ledinek Lozej 2015: 130). Z ognjiščem so bile povezane mnoge vraže, običaji in obredi. Med najstarejše spada predstava o domačem duhu in varuhu hiše, ki je živel pod pragom, pa tudi pod ognjiščem ali pečjo. Zaradi navedenih in tudi drugih razlogov se je ognjišču in na njem gorečemu ognju izkazovalo splošno spoštovanje (ELKS 1: 430). Ognjišče ustvarja toplino doma in simbolizira družino. Le redko je bilo namenjeno samo eni dejavnosti, kuhi ali peki, večinoma je služilo tudi za ogrevanje in osvetljevanje, kar je bolj učinkovito z višine, zato je postopoma prišlo do njegovega dviga (Juvanec 2010: 30). Po SEL (2011: 38) je bilo podrtje ognjišča v srednjem veku simbol razpada družinske skupnosti, pomenilo je lahko tudi izključitev družine iz skupnosti. V Evropi je bila znana navada polaganja novorojenca na mizo, klop ali tla, predvsem pa na ognjišče, od koder ga je dvignil njegov oče in ga s tem priznal za svojega (NS 1944: 267.)

V obeh jeziki obstajajo enote, povezane z navedenimi dejstvi – v slovenščini *domače ognjišče* s pomenom ‘dom, družina’ (SSKJ 1994: 755), ki ima v slovaščini delno ustreznico v enoti *rodinný kozub* (SSSJ 2011: 774). Starejši SSJ (1963: 752; 1960: 532) navaja tudi besedni zvezi *rodinný krb* in *rodinné ohnisko* s pomenom ‘družina, dom, simbol mirnega družinskega življenja’, ki pa nista uvrščeni v frazeološko gnezdo. V SSKJ (1994: 755) so zabeležene tudi frazeološke enote *ustvariti si lastno ognjišče* ‘ustvariti si dom, družino’, *ugaslo ognjišče* ‘zapuščen dom, zapuščena hiša’, v *vasi je ostalo le še pet ognjišč* ‘naseljenih hiš’.

Od pregovorov lahko navedemo npr. slovenskega *Kdor ima svoje ognjišče, naj drugega ne išče* (Možina 2000) in slovaško enoto *Vlastné ohnište každému najmilšie* (Záturský 2005: 72). Vsi navedeni frazemi pričajo o ognjišču kot o sakralnem jedru hiše, včasih poistovetenem tudi z oltarjem, hkrati pa o medsebojni povezanosti konceptov *dom, hiša* in *družina* v opazovanih kulturah.

8 *Veža* pomeni v slovaščini ‘stolp’.

Podobno je tudi peč bila prevladujoča prvina bivalnega prostora, pomembno mesto za delo, počitek in nasploh za življenje družine, vir toplote, mesto, kjer se je pripravljala hrana in kjer so se zaradi čistilne in zdravilne moči ognja tudi zdravile bolezni. Njena lega in orientacija je po Bajburinu (2005: 187) eno od najpomembnejših meril ureditve bivalnega prostora hiše. Osnovni element ogenj se po navadi šteje za moški element, vendar pa so ognjišče, peč in kamin ženska domena. Simbolika peči je povezana z žensko, materjo, peč je glede na njeno votlo obliko kot simbol materinstva razlagal tudi Carl Gustav Jung (Biedermann 1992: 202). Po ELKS 1: 53 je bila soba, po navadi edini celoletno rabljeni bivalni prostor v hiši, razdeljena na ženski del (zlasti prostor okrog peči) in moški del. Moškemu kot predstavniku kmečke družine in izvrševalcu družinskih obredov je pripadalo mesto na čelu mize. Prostor okoli peči je bil namenjen za ženske tudi kot prostor rodovnega kulta, zato se mu je reklo v slovaščini tudi *ženský kút*, *babin kút*, *babský kút*,⁹ ta pa je imel v hierarhiji nižjo vrednost kakor kot, v katerem je stala miza, ki je bil moški prostor, kar je razvidno tudi iz starejšega slovenskega pregovora *Ako gospodar za mizo dremlje, družina pri peči spi* (Makarovič 1975: 197). Povezava je očitna tudi v rekih *Peč se je podrla* (SSF 2011: 669) : *Pec sa im poválala* (Záturecký 2005: 61, navedena je tudi različica *Komín sa mu zvalil*) s pomenom 'ženska je rodila'. Posledično je možno na popolni ustreznici *sedeti za pečjo* (SSF 2011: 669) : *sediet' za pecou* (SSJ 1963: 49), v slovenščini tudi *biti za pečjo*, *čepeti za pečjo* ipd., kot tudi frazem *peč podpirati* (SSF 2011: 669), s pomenom 'lenariti, počivati' ali 'držati se pretežno doma, ne hoditi med ljudi' gledati tudi z vidika prej navedenih dejstev – peč kot mesto, ki je služilo poleg drugega za počitek, pa tudi kot prostor, zaznamovan z žensko simboliko, ki intenzivira predstavo o nesamostojnosti, odvisnosti,¹⁰ širše tudi omejenosti in nerazgledanosti, kar je razvidno tudi iz slovenskega pregovora *Kdor doma tiči, se malo nauči* (SSKJ 1994: 1396) in slovaške enote *Len vždy doma pod pecou sedi* (Záturecký 2005: 388). Podobne negativne konotacije ima tudi leksem *zapečkar* (*zapečnik*) : *zápečnik*¹¹ s pomenom 'nedejaven, doma držeč se človek' ali tudi 'kdor se v svojih interesih, razgledanosti omejuje na domači kraj, domačo deželo' (SSKJ 1994: 1610). V slovaščini so znane tudi sopomenke *domased*, *pecúch* in *pecivál*. V primerjavi s tem pa ima leksem *zapeček* (SSKJ 1994: 1610) pozitiven pomen 'varen dom'. Z njim sta povezani starejši besedni zvezi *umakniti se na zapeček* 'prepustiti gospodarstvo mladim' in *prebiti kaj v zapečku* 'na varnem'.

9 V tem kotu sobe je bil včasih tudi vhod v klet, ki je bila kot podzemlje področje nadnaravnih bitij (Bajburin 2005: 195).

10 Pomensko podobni, le da s še bolj poudarjenima sememoma 'nesamostojnost, odvisnost', so frazemi *držati se materinega krila* : *držat' sa maminej (ženinej) sukne* in *sediet' materi (mame) na (pri) sukni*.

11 Peči so bile večinoma postavljene na 50–70 cm visokem podstavku (v slovaščini *podpecie*), ki je na vsaki strani štrlel izpod same peči, s čimer so nastale okoli nje proste površine. Sprednji del se je uporabljal kot ognjišče, stranski del je služil kot klop, zadnji del – *zapeček* (v slovaščini *zapec*) – je bil zlasti pozimi priljubljen za počitek pri otrocih ali starejših (ELKS 2: 26–27).

V tej skupini velja omeniti še *dimnik*, v slovaščini *komín*, ki je na določen način tudi predstavljal prostor stika med notranjostjo hiše in zunanostjo, nepriporočen in nesprejemljiv vhod v hišo, skozi katerega so vanjo lahko prišla različna, večinoma škodujoča nadnaravna bitja. To dejstvo se je ohranilo v ljudskih pravljicah. V frazeologiji dimnik nastopa v enoti *zapisati kaj s <črno> kredo v dimnik* (SSKJ 1994: 139) : *zapisat' uhlom (čiernou kriedou) do komína* (SSSJ 2011: 665), ki se uporablja v zvezi z nenavadnim, a malo pomembnim dejstvom. V SGZD (1998: 87) je navedena tudi sicer neobdelana narečna različica *to bo pa z belo krajdo v črn rajfnik za zapisati*. V slovaščini obstaja frazem *vyletiet' hore komínom*, večinoma uporabljan v zvezi z denarjem, premoženjem, s pomenom 'biti zapravljen po nepotrebnem, nekoristno' (SSSJ 2011: 665).

3 ZAKLJUČEK

Koncept *hiša* : *dom* je v slovenskem in slovaškem jeziku tesno povezan s konceptom *dom* : *domov*, ki je v vsaki kulturi v središču jezikovne slike sveta. Ta povezanost se izkazuje v okviru vsakega posameznega jezika in prav tako z medjezikovnega vidika že v samem leksikalnem pomenu navedenih besed, skupnih asociacijah, simboliki ipd. Koncept *hiša* soustvarjajo tudi posamezni deli hiše, ki vanj vstopajo z lastno semantiko in simbolno vrednostjo. Poimenovanja delov hiše so večinoma večpomenke, ki nastopajo v frazeoloških zvezah in poleg tega tudi kot sestavine terminoloških besednih zvez. Dejstvo, da se v večini navedenih primerov v slovenščini in slovaščini uporabljajo enaki leksemi, priča o tem, da gre za stare besede, ki sodijo v osnovo besednih zakladov obeh jezikov.

Ustvarjanje lastnega mikrosveta, torej gradnja bivališča, hiše, je za človeka pomenilo velik dogodek, potekalo je po točno določenih pravilih in je bilo pospremljeno z mnogimi šegami in rituali, ki naj bi zagotovili varnost in zaščito pred zunanjim svetom z njegovimi nevarnostmi. Rečemo lahko, da se pomembnost in magičnost tega dogodka še danes zrcalita v kulturi in jeziku, čeprav se tega pogosto sploh ne zavedamo, in sicer v miselnih vzorcih in široki uporabi stalnih besednih zvez tipa *do temelja (temeljev)* : *do základu (základov)*, *na pragu* : *na prahu*, *pred vrati* : *predo dvermi* in mnogih drugih. V obeh jezikih smo našli frazeološke enote s preučevanimi sestavinami na različni stopnji ekvivalentnosti, v nekaterih primerih smo zabeležili tudi frazeme, ki v drugem jeziku nimajo ustreznice z iskanimi sestavinami. Deli hiše nastopajo kot sestavine tudi v mnogih pregovorih in rekih, s katerimi smo se v tem prispevku ukvarjali le delno in v več primerih nismo našli ustreznice, kar je po našem mnenju pogojeno tudi z obsegom dostopnega gradiva.

V prispevku zaradi omejenega obsega nismo mogli navesti vseh frazemov z izbranimi sestavinami niti se ukvarjati z vsemi frazemi, ki vsebujejo katerega od izrazov za druge dele hiše; možnosti je še veliko, npr. sestavine *tla*, *stena*, *strop*, kosi pohištva kot *miza*, *klop*, *postelja*, lahko bi šli tudi v podrobnosti in se

ukvarjali z leksemi *ključ*, *ključavnica*, *zaph*, ali nasprotno, širše, z vsemi deli posestva, kot so *dvorišče*, *hlev*, *ograja* itd. Upamo si trditi, da to pomensko polje predstavlja pomemben del frazeoloških fondov obeh jezikov, in to skupaj s takimi temeljnimi skupinami, kot so enote, ki kot sestavine vsebujejo poimenovanja delov človeškega telesa, frazemi z zoonimskimi sestavinami ali frazemi, ki kot sestavino vsebujejo poimenovanja rastlin. Menimo, da je preučevanje tega področja pomembno za sestavljanje mozaika jezikovne slike sveta slovenščine in slovaščine, ter upamo, da smo s tem prispevkom zapolnili eno od vrzeli v medsebojnem jezikovnem poznavanju in začrtali možnosti nadaljnjih raziskav.

VIRI IN LITERATURA

- Avramova 2007** = Валентина Аврамова, *Лингвокультурология*, Шумен: Университетско издателство »Епископ Константин Преславски«, 2007.
[Valentina Avramova, *Lingvokul'turologija*, Šumen: Universitetsko izdatelstvo »Episkop Konstantin Preslavski«, 2007.]
- Bajburin 2005** = Альберт Кашфуллович Байбурин, *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян*, Москва: Языки славянской культуры, 2005.
[Al'bert Kašfullovič Bajburin, *Žilište v obrjadah i predstavlenijah vostočnyh slavjan*, Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2005.]
- Bartmiński 2008** = Jerzy Bartmiński, Dom i świat – opozycja i komplementarność, *Postscriptum Polonistyczne* 1.1 (2008), 55–68.
- Biedermann 1992** = Hans Biedermann, *Lexikón symbolov*, Bratislava: Vydavateľstvo Obzor, 1992.
- Bojc 1974** = Etbin Bojc, *Pregovori in reki*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Botik – Ruttkay – Šalkovský 1998** = Ján Botik – Matej Ruttkay – Peter Šalkovský, *Ludová architektúra a urbanizmus vidieckych sídiel na Slovensku*, Bratislava: Academic Electronic Press, 1998.
- Eliade 1994** = Mircea Eliade, *Posvätné a profánni*, Praha: Křesťanská akademie, 1994.
- ELKS 1–2** = *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska* 1–2, ur. Ján Botik idr., Bratislava: VEDA, Vydavateľstvo SAV, 1995.
- Horváthová 1977** = Emília Horváthová, *Príroda v svetónázorových predstavách slovenského ľudu*, v: *Prednášky XIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*, ur. Jozef Mistrík, Bratislava: ALFA, 1977, 161–176.
- HSSJ 1995** = *Historický slovník slovenského jazyka*: poihrať sa – pytlovať, ur. Milan Majtán, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 1995.
- Juvanec 2011** = Borut Juvanec, *Arhitektura Slovenije 3: vernakularna arhitektura: osrednji pas*, Ljubljana: Založba i2 – Fakulteta za arhitekturo, 2011.
- Kavalir 2015** = Monika Kavalir, House nad Home across Cultures, *ELOPE* (Ljubljana) 12.1 (2015), 29–47.
- KGF 2.0** = Korpus pisne standardne slovenščine Gigafida 2.0, <https://viri.cjvt.si/gigafida/> (1. 9. 2021).
- Kmecová 2020** = Svetlana Kmecová, Domov sú ruky, na ktorých smieš plakať: obraz domu a domova v slovenskom a slovinskom jazyku, v: *Etnolingvističský výskum na Slovensku: súčasný stav a perspektívy*, ur. Katarína Žeňuchová, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2020, 63–76.
- Kocbek – Šašelj 1934** = Fran Kocbek – Ivan Šašelj, *Slovenski pregovori, reki in prilike*, Celje: Družba svetega Mohorja, 1934.
- KSSJ 2003** = *Krátky slovník slovenského jazyka*, ur. Ján Kačala – Mária Pisárčiková, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2003.
- Ledinek Lozej 2015** = Špela Ledinek Lozej, *Od hiše do niše: razvoj kuhinje v Vipavski dolini*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.

- Makarovič 1975** = Marija Makarovič, *Pregovori – življenjske resnice*, Ljubljana: Kmečki glas, 1975.
- Medvešček 1998** = Pavel Medvešček, *Obrusnice*, Nova Gorica: Založba Branko, 1998.
- Možina 2000** = Zofija Možina, Zbiralna akcija pri tedniku Družina (pobudnika Bogdan Dolenc – Marija Stanonik), Črnomelj, 2000.
- Nowakowska-Kempna – Będkowska-Kopczyk 1999** = Irena Nowakowska-Kempna – Agnieszka Będkowska-Kopczyk, *Między sacrum i profanum: o drzwicach i progach domu w frazeologii i przysłowiaach polskich i słoweńskich*, v: *W kręgu kultury Słowian*, ur. Emil Tokarz, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 233–238.
- NS 1944** = *Narodopisje Slovencev I*, ur. Rajko Ložar, Ljubljana: Založba Klas, 1944.
- Prek 1974** = Stanko Prek, *Ljudska modrost trden je most: pregovori, domislice in reki*, Ljubljana: Kmečki glas, 1974.
- Puškar idr. 2003** = Anton Puškar idr., *Okna, dveře, prosklené stěny*, Bratislava: Jaga group, 2003.
- SEL 2011** = *Slovenski etimološki leksikon*, ur. Angelos Baš, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- SES 1997** = Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- SESS 2015** = Lubor Králik, *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, 2015.
- SGZD 1998** = Peter Weiss, *Slovar govorov Zadrebčke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami: poskusni zvezek (A–H)*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1998.
- Sirk 2009** = Darinka Sirk, *Ivanov venec: briške šege in navade*, Dobrovo: samozaložba, 2009.
- Sketelj 2014** = Polona Sketelj, *Vrata: prostorski in simbolni prehodi življenja*, Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2014.
- SNK** = Slovenský národný korpus – prim-7.0-public-all, <http://korpus.juls.savba.sk> (1. 9. 2021).
- SP 2020** = Matej Meterc, *Slovar pregovorov in sorodnih paremioloških izrazov, 2020–*, www.fran.si (4. 11. 2021).
- SSF 2011** = Janez Keber, *Slovar slovenskih frazemov*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- SSJ 1960** = *Slovník slovenského jazyka II: L–O*, ur. Štefan Peciar, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1960.
- SSJ 1963** = *Slovník slovenského jazyka III: P–R*, ur. Štefan Peciar, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964.
- SSJ 1964** = *Slovník slovenského jazyka IV: S–U*, ur. Štefan Peciar, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1964.
- SSJ 1965** = *Slovník slovenského jazyka V: V–Ž*, ur. Štefan Peciar, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1965.
- SSKJ 1994** = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, Ljubljana: DZS, 1994.
- SSN 2006** = *Slovník slovenských nářečí II: L–P*, ur. Adriana Ferenčíková – Ivor Ripka, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2006.
- SSS 2000** = *Synonymický slovník slovenčiny*, ur. Mária Pisárčiková, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2000.
- SSSJ 2006** = *Slovník súčasného slovenského jazyka: A–G*, ur. Klára Buzássyová – Alexandra Jarošová, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2006.
- SSSJ 2011** = *Slovník súčasného slovenského jazyka: H–L*, ur. Alexandra Jarošová – Klára Buzássyová, Bratislava: VEDA, vydavateľstvo SAV, 2011.
- SSSJ 2016** = *Sinonimní slovar slovenskega jezika*, ur. Jerica Snoj, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Trdina 1987** = Janez Trdina, *Podobe prednikov 1–3*, Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1987.
- Vaňo 2003** = Juraj Vaňo, *Slovaško-slovenska homonimija*, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2003.
- Zátarecký 2005** = Adolf Peter Zátarecký, *Slovenské príslovia, porekadlá, úslovie a hádanky*, Bratislava: Slovenský Tatran, 2005.
- Zbirka pregovorov in rekov** Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Ljubljana.

SUMMARY

Skozi vrata ven, skozi okno noter (out through the door, in through the window): Names of House Parts as Components of Slovenian and Slovak Phrasemes

The concepts of *house* and *home*, which are closely interconnected in language, are at the center of the linguistic picture of the world in every culture. They are outlined in the introduction of this article, and the subsequent sections deal with phraseological units in Slovenian and Slovak containing one of the chosen house parts (i.e., foundation, door-step, door, window, roof, loft, fireplace, stove, and chimney), as a component from a comparative point of view. The lexemes become part of fixed expressions bearing both semantic and symbolic value. The lexemes are mostly polysemous and only rarely vary in the languages examined, and they often appear as components of not only phraseological but also terminological set expressions. Building a dwelling or creating a home is almost a magical activity that marks a significant milestone in each person's life, and in the past this was accompanied by many customs and rituals. The importance of this event and the perception of home, a dwelling, and a house (with all their associations, such as security, privacy, warmth, and the presence of close people) as a fundamental value is reflected in mental schemes as well as in language in the form of many linguistic expressions based on these lexemes.